

FELSEFE, TARİH VE PERSPEKTİF
KOMÜNİST MANİFESTO VE TOPLUMSAL GELECEK TASARIMI¹

Doğan Göçmen

Son çeyrek yüzyılda hemen her konuda yığınla manifesto yayımlandı. Bu manifesto yayımlama faaliyetlerinde Karl Marx ve Friedrich Engels'in 1848 yılında *Komünist Manifesto*'yu yayımlayarak oluşturdukları örneğin etkili olduğunu ileri sürmek yanlış olmaz. Fakat bütün bu manifesto yazma ve yayımlama faaliyetleri içinde her ne kadar *Komünist Manifesto*'nun yayınlanması örnek alınsa da orada dile getirilen felsefi ilkelerin yeterince göz önüne alınmadığı kanısındayım. Bu bağlamda gözden kaçan bazı bilimsel ve tarihsel değerler de var. Manifesto yazmanın ne anlama geldiğine dair gerisine düşülmemesi gereken bazı tarihsel gelişmeler var. Aşağıda *Komünist Manifesto*'nun bazı pasajlarına özellikle felsefi açıdan da yakından bakıp, bunların bazılarını dikkat çekmek istiyorum.

Manifestolar büyük düşünsel ve pratik girişimlerin ve tarihsel atılımların olmazsa olmaz önkoşullarındandır. Manifestolar, teori ile pratiğin buluştuğu noktada dolayımı sağlar. *Komünist Manifesto*, insanlığın içinde bulunduğu çok yönlü derin krizler karşısında önerilen bir krizlerden çıkış ve bir yeniden kuruluş programıdır. İnsanlığın içinde bulunduğu kriz genel ve sürekli. Genel kriz, insanlığın maddi ve manevi tüm varlığının çöküş ve çürüyüş içinde olduğu anlamına gelir. Kriz anlık ve geçici değildir, tersine, sürekli derinleşerek tüm hücrelerimize yayılmıştır.

Marx ve Engels'in bu programı yazmasına ön gelen geniş bir yönetsel, tarihsel, bilimsel ve felsefi araştırmalar ve denemeleri vardır. Marx ve Engels kendilerini hem Leibniz'ten buyana gelişen ve Kant üzerinden Hegel'de en üst aşamasına ulaşan klasik Alman felsefesinin mirasçısı hem de Hobbes'tan beri gelişen klasik İngiliz ve İskoç felsefesinin, hem Fransız siyaset kuramının hem de Thales'ten beri gelişen belli bir felsefi ve bilimsel dünya görüşünün mirasçısı olarak görür.

Komünist Manifesto bağlamında verimli kılınan özellikle çelişki teorisi ve hareket kuramı, içkinlik öğretisi ve ilerleme kuramıdır. Bütün bunların hepsini, Leibniz'ten beri gelişen ve yine Hegelci felsefede en olgun şeklini alan tarih felsefesinde bütünlüklü olarak bir araya getirilmiştir. Marx ve Engels bu bütünlüklü kuramı, kendi diyalektikçi-materyalist anlayışlarına göre tarih felsefesine yeniden uyarlamışlardır. Fakat aynı zamanda tarihte yazılmış belli başlı programların yönetsel ve temel aldıkları kuramsal çerçeve de derinlemesine incelenmiştir. Ancak bundan sonradır ki *Komünist Manifesto* yazılabiliştir.

¹ Elinizdeki kısa yazı, 4 Eylül 2014 tarihinde Karaburun Bilim Kongresi'nde "Felsefe, Tarih ve Direniş" başlığı altında düzenlenen oturumda sunulan bildirinin *Evensel Kültür* dergisinde 274. sayısında yayınlanmak üzere gözden geçirilmiş halidir.

Komünist Manifesto'da Ne Yapılmak İsteniyor?

Marx ve Engels, *Komünist Manifesto*'yu uzun yıllar yoğun bir şekilde çalışarak hazırladı. İnsanlığın içinde bulunduğu çok yönlü derin krizler karşısında önerilen bir krizlerden çıkış, radikal bir kurtuluş ve bir yeniden kuruluş programıdır. Marx ve Engels, *Komünist Manifesto*'yu "Avrupa'da bir hayalet dolaşüyor – komünizm hayaleti" sözleriyle başlatmalarının nedenlerinden biri, insanlığın çok yönlü ve derin bir kriz içinde bulunduğuna işaret etmek isterler. Krizden çıkış programı olduğu için merkezinde *hareket* kavramı vardır: mevcut olanın kökeni, şimdiki hali ve değişim potansiyeli ve geleceği yine mevcut olan temel alınarak bir tarihsel hareket olarak açıklanır.

19. yüzyılın ortalarında komünizm hemen herkes tarafından mümkün bir kurtuluş perspektifi olarak algılanan bir gelecek perspektifidir. Platon'un devlet yöneticileri için öngördüğü mülkiyet ortaklığı, artık genel toplumsal düzenin temeli olarak düşünülmektedir. Bu, Thomas Morus'un *Ütopya'sı* ve Charles Fourier, Robert Owen, Saint-Simon gibi birçok çağdaş ütopyacının eseri ve ütopya kurucu girişimleriyle çekiciliği giderek artan bir düşüncedir. Fakat henüz kimsenin tam olarak kavramına sahip olmadığı bir şeydir komünizm.

"Avrupa'da bir hayalet dolaşıyor – komünizm hayaleti" sözleri başka bir gerçeğe daha işaret ediyor. Komünizm hayaletine karşı "eski Avrupa'nın" tüm gerici ve sözüm ona radikal güçleri birleşmiş ve tam bir komünist avı başlatmıştır. Hükümet ve muhalefet, ilerici ve gerici partiler, kısacası hemen herkes herkesi komünist olmakla suçlamaktadır. Hayalet korku verici bir tahayyüldür. Buna karşın herkesin herkesi komünistlikle suçluyor olması, aslında komünistlerin toplumsal ve siyasi bir güç olduğunu da göstermektedir. Fakat bu güç henüz belirsizdir, henüz tanımlanmamıştır, dolayısıyla henüz bir kavrama sahip değildir. Herkes ona istediği anlamı yüklemektedir. Bu nedenle komünizm herkesin aklında ve ağzında bir hayalete dönüşmüştür. Bu ise komünizmin aynı zamanda bir mite dönüştüğünü gösterir. *Komünist Manifesto* ile Marx ve Engels, "komünizm hayaleti masalına karşı" komünizmin gerçek kavramını koymak isterler:

"Komünistlerin bakış açılarını, amaçlarını, eğilimlerini tüm dünyanın önünde ortaya koymalarının ve komünizm hayaleti efsanesine/masalına karşı bir parti manifestosunun kendisini koymanın zamanı çoktan gelmiştir (Marx-Engels-Werke (MEW), c. 4, s. 461)."

Marx ve Engels'in *Komünist Manifesto*'nun hemen girişinde "efsane" ya da "masal" kavramını kullanmış olmaları çok anlamlıdır. Masala ya da efsaneye karşı gerçek kavramı koymak istemek, yani sadece fantezi ürünü şeylerden ibaret olan ve çarpık bilinci temsil eden efsaneye karşı komünizmin gerçek bilimsel tanımı sunulmak istenmektedir. Bu, felsefe ve bilimlerin tarihinde mitostan logosa, dünyaya mitolojik bakıştan bilimsel bakışa geçiş olarak tanımlanan süreçle benzerlik içerir. *Komünist Manifesto*'nun ikinci bölümünün başlarında bilimsellikten kastedilen daha yakından tanımlanır.

Tarihte insanlığın derin krizler içinde bulunduğuna dair tespitler ve bunlardan hareketle önerilen krizden çıkış programları nadir değildir. Marx ve Engels'in bu konuda önlerinde *Komünist Manifesto*'nun yazımına ön gelen örnek olarak Platon'un *Devlet* diyalogu, *İncil* ve 10 emir kataloğu, Georg Büchner'in *Hessen Köylü Postası* ve sayısız başkaları vardır. Doğrudan *Komünist Manifesto*'nun hazırlığı döneminde birçok öneri vardır. Buna Engels'in bizzat kendisinin hazırladığı *Komünizmin Temel İlkeleri* de dâhildir. Bu program taslaklarının hemen hepsi ilmihalcidir (*catechism*), yani 'şu

yapılmamalıdır’, ‘bu yapılmamalıdır’, ‘şu yapılmalıdır’, ‘bu yapılmalıdır’ türünden genel çağrılarda bulunur, buyrukçu ödevler yüklerler harekete. Bu, olanı, kökeni ve temel çelişki ve değişim potansiyelleriyle ortaya koymak yerine olması gerekeni betimleyen yaklaşımlar, Machiavelli, son olarak Hobbes ve Spinoza’nın eleştirileriyle tüm bilimsel güvenilirliğini ve geçerliliğini yitirmiştir. En son Hegel, *Hukuk Felsefesi*’nde olanı değil de olması gerekeni betimleyen tüm yaklaşımların zorunlu olarak öznel kaldığını, dolayısıyla genel geçer olup, bilimsellik kıstasını yerine getiremediğini göstermiştir. Marx ve Engels, *Komünist Manifesto*’yu kaleme alırken bütün bu bilimsel gelişmenin tüm mirasını dikkate almaktadır. O halde, *Komünist Manifesto*’da amaç, şunu yapın ya da bunu yapmayın diye bir takım emirler vermek ya da çağrılarda bulunmak değildir; amaç, olanı (kapitalizmi) kökeni, mevcut çelişkili ve çatışmalı yapısını ve içinde barındırdığı potansiyel geleceği toplumsal taşıyıcı güçleri ve tarihsel işlevleriyle ile birlikte bir hareket olarak ortaya koymaktır.

Marx ve Engels, *Komünist Manifesto*’da hareket olarak komünizm kavramına açıklık getirmek ve kavramı belirlemek istemektedirler. Komünizmin ilkelerinin gerçek dünyanın kendisinden hareketle nasıl kazanılması gerektiği konusunda şöyle derler:

“Komünistlerin teorik önermeleri, hiçbir şekilde bu veya şu dünya iyileştiricisinin keşfettiği idelerine, ilkelerine dayanmaz. Onlar, varolan bir sınıf mücadelesi ilişkilerinin gerçek genel ifadesidir, gözlerimiz önünde cereyan eden tarihsel bir hareketin (*MEW*, c. 4, 475).”

Burada komünizm, bir ilke ya da ilkeler bütünü olarak değil de Rönesans’tan beri Yeniçağ’ın yeniden ortaya çıkardığı yönetsel ilkeye uygun bir şekilde bir *hareket* olarak betimlenir. Nasıl ki Kapitalizm feodalizmin bağrında onun yadsınması olarak oluşup gelişti ise, kapitalizm de kendi bağrında kendini yadsıyacak koşulları ve güçleri yaratmaktadır. Burjuvazinin feodalizmi yere çarpmak için kullandığı silahlar şimdi kendisine dönmüştür. O halde, Marx ve Engels burada en az iki iddia ileri sürmüş oluyorlar.

Onlar, *birincisi*, efsanenin karşısına kavramı koymak istemekle program yazımı tarihinde de mitostan logosa geçişi gerçekleştirmek istediklerini ileri sürmüş oluyorlar. Bu geçişin sağlanabilmesi için, programatik ilkelerin, çelişkilerden ve kavgalardan, yani bizzat gerçekliğin kendisinden kavramlaştırılarak kazanılması gerekmektedir. Ancak bu şekilde programlar gerçekliğin ifadesi ya da dışı vurumu olarak görülebilir.

İkincisi, Marx ve Engels yapmış oldukları belirlemeyle ilkelerin, idelerin ve önermelerin gerçeklikle nasıl ilişkilendirilmesi gerektiği sorusuna, yani felsefenin en temel sorusuna yanıt vermiş oluyorlar: bilinç gerçekliğin ya da varlığın dışı vurumudur. Böylelikle program hem tarihsel hareketin kendisinin hem de bu hareketin teorik ifadesi olarak düşüncenin hareketi olarak düşünülmüş oluyor aynı zamanda. Bu nedenle *Komünist Manifesto* hem maddi hem de manevi krizin tümüne karşı aynı anda önerilmiş toplu bir krizden çıkış programıdır.

Bu durumda, eğer komünizm tarihsel nesnel bir gereklilik olarak sunulacaksa, toplumsal tarihsel hareketin, eş deyişle toplumsal değişimin, yıkılışın ve yok oluşun, oluşumun ve yeniden kuruluşun nedenleriyle birlikte ortaya konması gerekir. Bu konuda *Komünist Manifesto*’da ortaya konanın kanıtı *Das Kapital*’de getirilir.

Komünist Manifesto ve Toplum Tarihinde Hareketin Kaynağı

Programı, dolayısıyla teoriyi sürekli hareket halinde olan toplumsal gerçekliğin hareket eden yansıması veya aynası olarak düşüncede kavramak, kaçınılmaz olarak hareketin kaynağının belirlenmesini ve açıklanmasını şart koşar. Marx ve Engels, hareket kavramını program yazısının, dolayısıyla kuramın merkezine almakla Thales'ten beri felsefi sorgulamanın temel sorusu haline gelen hareketin neliği ve kaynağı sorusuna geri dönerler. Bu soru, Herakleitos tarafından ilkesel olarak yanıtlanmış denebilir. Platon, özellikle Aristoteles ve Hegel gibi büyük filozoflar onun açmış olduğu yolda hareketin kaynağı olarak *çelişki* kuramını, temellendirdiler, ayrıntılandırıdılar ve tutarlı hale getirdiler. Bu soruyu, teorinin ve program yazısının en temel sorusu olarak belirlerler. Bu nedenle Marx, çelişki ve değişim kuramını toplum tarihine uyarlar. Engels, *Komünist Manifesto*'nun ikisinin ortak eseri olmasına karşın toplum tarihinde değişim ve ilerleme kuramının ortaya konmasını Marx'a borçlu olduğumuzu belirtir. Engels, Marx'ın 1845 yılından beri bilinçli olarak geliştirmeye başladığı bu teorinin anlamını ve önemini 1888 yılında *Komünist Manifesto*'nun İngilizce baskısına yazdığı önsözde, Darwin'in evrim kuramının anlamı ve önemi ile karşılaştırır. Darwin'in kuramı doğa bilimleri için ne anlama geliyorsa, Marx'ın toplum tarihinde hareketin kaynağına dair düşüncesi de "tarih bilimleri" (tüm beşeri bilimler) için aynı anlama gelmektedir – ki bu temel düşünce, *Komünist Manifesto*'da her şeyin etrafında örüldüğü çekim merkezi gibidir (MEW, c. 4, 581):

“Her ne kadar ‘Manifesto’ ikimizin ortak emeği olsa da, o'nun çekirdeğini oluşturan temel düşüncenin Marx'a ait olduğunu belirtmeyi görev bilirim. Bu düşünce şudur: her tarihsel dönemde hâkim olan ekonomik üretim ve bölüşüm biçimi ve onu takiben zorunlu olarak oluşan toplumsal yapılanma temeli oluşturur, bunun üzerine dönemin politik ve entelektüel tarihi kurulur ve o ancak bundan hareketle açıklanabilir; buna göre bütün insanlık tarihi (toprağın ortak mülkiyetine dayalı ilkel klan örgütlenmesinin ortadan kalkmasından beri), sınıf mücadeleleri tarihi olmuştur, sömürenler ve sömürülenler, hâkim olan ve bastırılan sınıfların mücadelesidir; bu tarih, bir gelişim sırası ortaya koymaktadır... (MEW, c. 4, s. 581)”

Burada ifade edilen düşünce, insanlık tarihinin yine insanlığın kendisi tarafından nasıl yaratıldığını gösteriyor, yani insanlık, emeğiyle kendi kendisini ve böylelikle de kendi tarihini yaratıyor. Burada başvurulan ilke, *içkinlik* ilkesidir. İçkinlik ilkesi, teolojik aşkınlık ilkesine karşı Yeniçağ'da kazanılmış bir ilkedir. Bu bağlamda aşkınlık ilkesine başvuranlar genellikle sonu karamsarlığa varan teolojik duruşlara sarılmak zorunda kalırlar. Bu ilkenin tarih felsefesine uyarlanması ilk nüvelerini Leibniz'in *Monadoloji*'sinde buluruz. Leibniz'e göre bugün geleceğe gebe, gelecek potansiyel olarak bugünün içindedir, gelecek bugünün yadsıması olarak onun içinden çıkarak bugün oluyor. Başka bir deyişle geçmiş bugünün içinde muhafaza edilmiştir ve gelecek bugünün içinde oluşup, bugünün bir yadsıması olarak ortaya çıkıyor. Geçmiş zaman, şimdiki zaman ve gelecek zaman arasındaki diyalektik, bilimsel açıdan bu şekilde kurulur. Şimdiki zaman, geçmiş zaman ve gelecek zaman üzerinde hâkim olandır. Fakat bu kapitalizmde tersine döner. Kapitalizmde ölü emek (örneğin makineler), canlı emeğe yani işçiye hükmettiği gibi geçmiş de geleceğe hükmetmektedir. Ölülerin “ruhları” yaşayanların tüm hayatına hükmeder gibidir. O halde, en azından ana hatlarıyla geleceğin ne olduğunu bilebilmek için bugüne bakmak gerekir;

daha tam olarak: bugünün çelişkili yapısına, güçler şekillenişine ve bunun içinde hangi güçlerin nesnel konumları gereği özne olarak bugünü değiştirmeye aday olduğuna bakmak gerekir.

Peki, insanın tarih denilen bir şeyinin olmasının ön koşulu nedir?

İnsanlığın kendi tarihini yaratabilmesinin önkoşulu elbette gereksinimlerini gidermesi için üretmesidir. Yani insanın kendi tarihini yaratabilmesinin önkoşulu emeği ile doğayı kendi gereksinimlerine göre dönüştürmesidir. O halde, doğa ve emek kavramlarını merkeze almayan bir tarih felsefesi mümkün değildir. Aynı şekilde, eğer insanlar, diğer birçok canlı gibi doğada basit bir şekilde kendiliğinden bir arada olmak yerine, ortak varlıklarını bilinçli bir şekilde toplum olarak kurmak istiyorlarsa, emekleri aracılığıyla doğayı dönüştürüp kendilerine has bir kültür ve uygarlık yaratmak zorundadırlar. Bu durumda doğa ve emek kavramlarını merkeze almayan bir toplum felsefesi de mümkün değildir.

İnsanlık tarihinde hareketin ve ilerlemenin kaynağı nedir? Marx (ve Engels) bize bu konuda üzerine düşünmeye değer birbiriyle ilişkili iki büyük nedene işaret eder. Bunlardan ilki, üretim araçlarının belli bir gelişmişlik düzeyine ulaşmasıyla üretim ilişkileriyle çelişir duruma gelmesidir. Bu çelişki toplumda üretim ilişkilerinde nesnel değişimleri ve yeniden kuruluşları şart koşar. Marx ve Engels'in toplumsal değişimlere neden olarak gösterdiği ikinci toplumsal-yapısal durum, toplumsal çıkar çatışmalarını da içeren sınıf mücadeleleri ve savaşlarıdır.

Marx ve Engels'in sınıf savaşlarına dair belirlemesi sıkça tam olarak anlaşılmanan alıntılanır. Fakat burada işaret etmiş olduğum toplumsal değişimin kaynağı olan iki farklı neden arasında mantıksal bir ilişki ve düzen vardır. Üretim araçlarıyla üretim ilişkileri arasındaki çelişki, genel toplumsal değişimin toplumsal ontolojik ve sosyolojik ilişkilerine gönderme yaparken; toplumsal sınıf savaşları daha çok sınıfsal ontolojik ve sosyolojik ilişkilere, ekonomik çıkarları da içeren sınıf savaşlarına gönderme yapar. Burada işaret edilen birinci neden sınıfsız toplumlar için de geçerli olabilir. Sınıflı toplumlarda ikincisi birincisinin üzerinde şekillenir.

Toplumsal değişimin her iki kaynağı da toplumsal ilişkilerinin bütününe içkindir. Marx ve Engels toplumsal değişimin bu iki temel kaynağına işaret etmekle aslında bir yerde toplumun ve toplumsal güçlerin kendi kendisini herhangi bir aşkın güce gönderme yapmadan nasıl değiştirdiğini gösterir. Böylelikle toplum tarihinde değişimin topluma ve tarihe içkin olduğu kanıtlanmış olur. Bu aynı zamanda programın da bilimsel olabileceğinin kanıtıdır.

Yirmi Birinci Yüzyılda *Komünist Manifesto*

Toplumun, tarihin, kültürün ve uygarlığın oluşmasının önkoşulu emektir. Emek kavramını merkeze almadan ne toplum üzerine, ne tarih üzerine, ne uygarlık ve kültür üzerine anlamlı bir şekilde düşünmek mümkündür. Dolayısıyla emek kavramını merkeze almadan adına layık bir manifesto yazmak da mümkün değildir. Emek insanların ve toplumların çok farklı etkinliklerini bir araya getiren ve onlar arasında bütünlüklü birlik sağlayan bir etkinliktir. Emek aynı zamanda insanın tüm bedensel ve düşünsel etkinliklerinin merkezinde olan bir etkinliktir. Diğer bir deyişle emek, gerek bireysel, gerekse toplumsal yaşama anlam kazandıran "ortak iyi"dir denebilir. Bu nedenle emek kavramını merkeze alan kuram ve program dolayısıyla politika, mevcut toplumun üretimden kaynaklanan yapısal şekillenişini, çıkar ilişkilerini, çelişkilerini ve çatışmalarını, tarihini

ve potansiyel geleceğini aynı anda yakalama olanağına kavuşur. Mevcut topluma dair çözümler yaparken Marx ve Engels, *Komünist Manifesto*'da emek kavramını merkeze alır. Böylelikle bir program çerçevesinde dikkat alınmak zorunda olunan tüm farklı etkinlikler arasında bütünleştirici bir ilişki kurulur. Burada başvuru felsefi ilke *çoklukta birlik* ilkesidir. Tüm etkinliklere, belli bir ortak hedefe yönlendirmesi nedeniyle belli bir anlam kazandıran emektir. O halde, emek kavramının toplumun sergilemiş olduğu sayısız farklı etkinlikleri birleştirici işlevi vardır. Böylelikle emek tüm farklı etkinliklere birleştirici ve bütünlüklü bir anlam kazandırır.

Yazının girişinde son çeyrek yüzyılda yeni bir program yazma dalgası gözlemlendiğine işaret etmiştim. Bunların çoğu *Komünist Manifesto*'nun yayınlanışını örnek alsa da, onunla kurdukları bu ilişki daha çok dışsaldır. Gözlenen daha çok *Komünist Manifesto*'da temel alınan ilkelere kaçıştır. Bu en başta emek kavramını ilgilendirmektedir. Bu konuda en etkin örneği *Frankfurt Okulu* oluşturur. Kendisini Marx'ın öğretisi ve kavramlar sisteminin yakınına konuşturdu ve onun kavramlarını ve düşüncelerini görünüşte üstlenen bir akımdır. Adorno ve Horkheimer'in ismi, *Okul*'un ismiyle özdeşdir. İkisi arasında 1956 yılında yeni bir manifesto yazmak üzere bir tartışma geçer. Bu tartışmanın protokolüne göre, yeni manifesto yazımının amacı, "Marx'ın ötesine geçmektir". Tartışmanın merkezinde Marx'ın öğretisinde emeğe atfedilen büyük önem vardır. Çabaları yeni bir program çerçevesinde emek kavramından kurtulmaktır. Adorno ve Horkheimer'in bundan sonra kaleme aldıkları tüm eserleri bu amaca hizmet eder. Horkheimer'e göre, emeği, örneğin Marx'ta olduğu gibi öncelikli olarak insanın doğa ve toplum arasında "madde değişimi" sağlayan bir etkinlik olarak değil, Weber ve Foucault'a olduğu gibi sadece "insanlar arasında dolayım sağlayan" bir şey olarak görmek gerekir. Emeğin işlevini insanlar arasında dolayım indirgemekle hem doğa kavramı dışarıda bırakılır hem tarih kavramından vaz geçilmiş olur hem de böylelikle meta ve piyasa ilişkileri ebedileştirilir. Doğayı dışarıda bırakıp meta ilişkilerini ebedileştiren yaklaşım böylelikle ontolojiden de vaz geçer. Bunun sonucu olarak da bütünlüklü teori ve bütünlüklü değişim programı ve perspektifi de kaybolur.

Emekten kaçış, yukarıda işaret ettiğim gibi, felsefi olarak aynı zamanda *çokluğun birliği* kavramından da vaz geçmek anlamına gelmektedir. Bu kaçışın toplumsal ve siyasi hareketlere yansımalarının iki farklı biçimini gözlemliyoruz. Bunlardan biri kendisini işçi sınıfından kaçış olarak gösteriyor; diğeri erk sorununu bir tarafa bırakıyor.

Bir toplumsal gücün tarihsel değişimin özne olabilmesinin önkoşulu, nihai bir amaca sahip olmasıdır. Burada amaçtan kasıt sergilenen uzun ve kısa erimli etkinliklerin hepsinin belli bir nihai hedefe doğru yönelik olmasıdır. Böyle bir birleştirici ereksel yönelim olmazsa, etkinliklerin ortak iyisi kaybolur ve etkinliklerin her biri başka bir yöne gider. Böylelikle hem erk sorunu gözden kaçmış olur hem de kurulmak istenen yeni toplum perspektifi kaybolur.

İşçi sınıfından kaçış, değişimin tarihsel öznesinden kaçış demektir. İşçi sınıfı üretim araçları karşısında konumundan dolayı değişimi temsil edebilen tek toplumsal güçtür. Fakat ekonomik durum, işçilerin bir sınıf olarak örgütlenmesi ve değişimin bilinçli öznesi olmaları için kendi başına yetmemektedir. İşçilerin kendilerini bir sınıf olarak kurmaları gerekmektedir. Bunun ekonomik önkoşulunu, büyük endüstri, teker teker tüm işçileri, bir nevi birer *Monad* gibi, kendi açılarından tüm sınıfın birer genel temsilcisi durumuna getirmekle zaten sağlamaktadır. Bu durumda işçilerin kendilerini bir sınıf olarak kurup, değişimin bilinçli öznesi olabilmesi için, sıralarında zaten kendiliğinden var olan *çokluğa birlik* kazandırıp varlıklarına tarihsel bir anlam

kazandırmaları gerekmektedir. Bu onları aynı zamanda değişimin bilinçli kolektif öznesi de yapacaktır.

Yukarıda diyalektiğin değişik ilkelerinin *Komünist Manifesto*'da nasıl uygulandığına işaret ettim. *Nitel* ve *nitel* değişim diyalektiği ikinci bölümün sonunda tarihte bir aşamadan (kapitalizmden) başka bir aşamaya (sosyalizme) bilinçli geçişte nasıl verimli kılınacağını gösterir.

Komünist Manifesto, felsefenin pratikte nasıl işlediğinin görülmesi bakımından da yeniden keşfedilmeyi bekliyor.